

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ
КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ АЙХШТЕТ-ІНГЛЬШТАТ**

РУДЕЙКО Василь Петрович

**ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ УТРЕНІ
ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ЯК СПІЛЬНОГО БОГОСЛУЖІННЯ**

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора богослов'я

Айхштет – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на богословському факультеті Католицького університету Айхштет–Інгольштат.

Науковий керівник:

габілітований доктор богослов'я,
професор **Юрген БЕРШ**,
Католицький університет Айхштет–Інгольштат

Офіційні опоненти:

габілітований доктор богослов'я, професор
Йоганнес ГОФМАНН,
Католицький університет Айхштет–Інгольштат

габілітований доктор богослов'я, професор
Манфред ГЕРВІНГ,
Католицький університет Айхштет–Інгольштат

Захист відбувся 7 листопада 2008 р. об 11 год. (за місцевим часом) на засіданні Спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора богослов'я в Католицькому університеті Айхштет–Інгольштат за адресою:

Pater-Philipp-Jeningen-Platz 6. D-85071 Eichstätt, Deutschland
(пл. о. Філіпа Єнінгена, 6. D-85071 Айхштет, Німеччина).

З дисертацією можна ознайомитись у:

- Центральній бібліотеці Католицького університету Айхштет–Інгольштат,
- Бібліотеці Східної колегії (м. Айхштет),
- бібліотеці Українського католицького університету.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На відміну від Церкви латинського обряду, яка у XIX та XX ст. завдяки літургійному рухові отримала інтенсивний поштовх до дослідження своєї літургійної традиції та здійснення літургійної реформи, Церкви візантійської традиції потребують особливих доопрацювань у царині історичного та богословського дослідження своєї літургійної спадщини. Багато літургійних пам'яток візантійської традиції донині доступні лише у рукописах. Критичне видання літургійних текстів надалі залишається викликом для візантійської історичної літургики.

Безперечно, багато що вже зробили такі православні дослідники літургії, як Олексій Дмитрієвський, Іван Мансветов, Михайло Скабалланович та Микола Успенський. Суттєво долучились до висвітлення важливих історико-літургійних питань візантійського Сходу католицькі богослови Хуан Матеос, Роберт Тафт та Мігель Арранц, а також їхні учні – Габріеле Вінклер і Грегор Ганке. Праці католицьких науковців, щоправда, присвячені переважно ранній історії візантійської літургії (катедральному обряду церкви святої Софії у Константинополі) або ж спільним для багатьох обрядів елементам богослужіння, а тому до сучасної літургійної практики візантійських Церков мають лише опосередковане відношення.

Кілька статей присвятив історично-літургійним проблемам візантійського ранішнього богослужіння Хуан Матеос, та все ж основоположними працями для історії щоденного візантійського богослужіння залишаються праці Скабаллановича та Успенського. У них вечірне та ранішнє богослужіння розглядаються у контексті чування – особливого святкового богослужіння, яке поєднує їх обох, але в цих працях немає систематичного історико-літургійного пояснення кожного з цих богослужінь зокрема. Особливої дослідницької уваги потребує нині ранішнє богослужіння, і це не дивно, адже Скабалланович написав свою працю ще до революції 1917 року. Успенський уже використовував новішу літературу, але основна частина його дисертації про всенічне чування була написана, як він сам зауважує, в не дуже сприятливий для наукової праці період Другої світової війни. Слід зважити і на те, що обидві праці – і Скабаллановича, і Успенського – певною мірою апологетичні й намагаються виправдати сучасну практику богослужіння візантійської традиції.

У цій дисертаційній праці здійснено спробу історично-критичного аналізу розвитку візантійського богослужіння. На матеріалі доступних

науці джерел зроблено реконструкцію початкових обрядів, які лягли в основу сучасної візантійської утрени. Особливу увагу відведено дослідженню тих джерел утрени, які свідчать про неї як про спільнотне богослужіння. При дослідженні структурних змін у процесі розвитку ранішнього богослужіння взято до уваги також богословські та культурні зміни, під впливом яких вони відбувалися. Така методологія дає змогу визначити шляхи розвитку богослужіння візантійської традиції і може стати корисною для розуміння та формування сучасних богослужбових структур.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідного проекту історично-літургійних досліджень Східної колегії м. Айхштет. Цей проект є складовою частиною спільної програми комплексних історично-літургійних досліджень низки кафедр та інститутів літургіки ЄС і США.

Мета і завдання дослідження. Основною метою дисертаційного дослідження є виявлення і системний аналіз основних етапів розвитку ранішнього богослужіння у візантійській традиції. Для реалізації мети дисертації виконано такі завдання:

- проаналізовано основні документи історично-літургійного розвитку ранішнього богослужіння;
- вказано на богословські та історичні обставини, що привели до змін у структурі богослужіння;
- реконструйовано початкові обряди, що лягли в основу сучасної утрени;
- представлено спроби відновлення ранішнього богослужіння як спільнотної молитви у XX ст.

Об'єктом дослідження є структурні елементи ранішнього богослужіння у візантійській традиції у контексті обставин його формування як спільнотного богослужіння.

Предмет дослідження – парадигма розвитку ранішнього богослужіння візантійської традиції як спільнотного богослужіння.

Методи дослідження. Методологічну базу роботи складають фундаментальні засади наукового аналізу: принципи об'єктивності, єдності логічного та історичного, критичного аналізу і синтезу, абстрагування та узагальнення. Також використано принципи аналогії, герменевтики, історичної та порівняльної літургіки. Названі методи використовуються комплексно та окремо, відповідно до поставленої мети.

Науковою новизною є дослідження структури ранішнього богослужіння візантійської традиції у контексті розуміння його як спільнотного богослужіння. У дисертації сформульовано нові гіпотези щодо походження окремих елементів ранішнього богослужіння.

Елементи новизни несуть у собі:

- ідентифікація великого повечір'я як архаїчної форми утрени;
- сформульована теорія походження богослужіння першого часу у візантійській традиції;
- обґрунтування походження та значення псалма 50 у структурі сучасної утрени візантійської традиції;
- окреслення та реконструювання окремих обрядів, що лягли в основу сучасного ранішнього богослужіння.

Науково-теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Здійснене дослідження дає змогу розширити уявлення про структурні елементи сучасного ранішнього богослужіння у візантійській традиції з перспективи розуміння цього богослужіння як молитви спільноти. Отримані результати можуть бути використані при розробленні проблеми походження структурних елементів богослужб візантійського обряду, проблеми богословських, філософських та культурних впливів на молитву християн Візантійської імперії, а також для підготовки спецкурсів з історії Візантії, літургії, богослов'я, історії Церкви та інших.

Особистий внесок дисертанта. Концепція, зміст і текст наукової роботи розроблено дисертантом самостійно.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні висновки, науково-методологічні розробки та ідеї дисертаційного дослідження обговорювалися на методологічних та методичних семінарах, проблемних семінарах аспірантів і здобувачів богословського факультету Католицького університету Айхштет-Інгольштат (Німеччина), Українського католицького університету та Східної колегії у м. Айхштет. Дисертант також оприлюднив результати дослідження у доповіді на науковій конференції «Літургійні реформи у ХХ столітті» Інституту літургійних наук Українського католицького університету (Львів, 2008).

Публікації. Основні висновки дисертаційного дослідження викладені в двох статтях у спеціалізованих виданнях.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою і головними завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків та списку використаних джерел; має 223 сторінки, з них основний текст – 206 сторінок. Обсяг основного тексту роботи

12,4 авторських аркуша. Робота надрукована шрифтом Times New Roman 12 з інтервалом 1,5 (список літератури надрукований шрифтом Times New Roman 12 з інтервалом 1).

Дисертація написана німецькою мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** визначено проблему, сформульовано питання, окреслено об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, обґрунтовано структуру, пояснено специфіку роботи, сформульовано тези, винесені на захист.

Перший розділ – Опис сучасних структур утрєні – присвячено аналізу структури сучасної утрєні відповідно до приписів типікону та літургійних книг української візантійської традиції.

У *підрозділі 1.1 – Щоденна утрєня та утрєня Великого посту* – представлено загальну структуру візантійської утрєні. Дослідження особливостей утрєні у Великому пості допомагає виявити давніші структури (відповідно до закону збереження давнішого літургійного матеріалу в особливі періоди літургійного року, відкритого німецьким дослідником Антоном Баумштарком).

У *підрозділі 1.2 – Недільна та святкова утрєня* – розглянуто особливості святкового ранішнього богослужіння, у якому в рудиментарному вигляді збереглися ознаки святкового чування давньої єрусалимської традиції, котра своїм корінням сягає IV століття. Важливо вказати, що тут виявляються нашарування різноманітних богослужбових обрядів чотирьох літургійних центрів Візантійської імперії – церкви Воскресіння у Єрусалимі, церкви св. Премудрості у Константинополі, монастиря св. Сави у Палестині та монастиря студитів у Константинополі. Ці чотири центри сформували ранкове святкове богослужіння таким, яким ми його маємо тепер.

Змішання обрядів створило складну структуру, яку можна зрозуміти лише після докладного аналізу окремих елементів у контексті первісних традицій.

У *підрозділі 1.3 – Особливі форми* – проаналізовано структури утрєні періоду Страсного тижня – тижня перед Пасхою. Оскільки Пасха належить до найдавніших богослужінь християнства, яке чи не найбільше вплинуло на творення окремих богослужбових форм, саме у формах її богослужінь можна відчитати певні натяки на первісні

структури того чи іншого обряду. З огляду на це, опис богослужінь Страсного тижня дає важливу інформацію для розуміння пізніших богослужбових форм.

У підрозділі 1.4 – Велике повечір'я – архаїчна форма утрени? – зроблено порівняння основних рис двох окремих богослужінь у візантійській традиції – утрени та великого повечір'я. Сучасні структурні елементи великого повечір'я, а також історичні документи щодо цього богослужіння дають підстави припустити, що воно є архаїчною структурою утрени візантійсько-палестинської традиції, яка була у вжитку до того, як сформувалась сучасна структура, або ж паралельною з нею. Тому дослідження великого повечір'я може дати додаткову інформацію для інтерпретації елементів сучасної утрени. Зокрема, йдеться про використання таких елементів, як світильні піснеспіви, псалом 50, хвалитні псалми та славослов'я.

Отже, сучасне ранішнє богослужіння – щоденне чи святкове – може містити до шести структурних одиниць, котрі початково існували, мабуть, як окремі богослужіння і не становили тієї єдності, яку ми сьогодні називаємо візантійською утреною.

Навіть цей короткий огляд сучасних форм богослужінь дає змогу побачити, наскільки складно використовувати їх як спільнотні богослужіння. З іншого боку, виокремлення структурних одиниць із цілості сучасної утрени дає змогу дослідити їх у контексті їх первісного функціонування та запропонувати шляхи їх подальшого розвитку у контексті сучасної візантійської традиції.

Другий розділ – Історичні підстави формування утрени в IV столітті – присвячений оглядові доступних документів IV століття, які проливають світло на уявлення Церкви про ранішнє спільнотне богослужіння. Звернено увагу також на те, як змінювалось трактування конкретних богослужбових форм та як те чи інше богословське трактування впливало на богослужбові форми.

Підрозділ 2.1 – Часослов перед IV століттям. Дуже важко щось сказати про спільнотне богослужіння у період до IV століття, чи, радше, перед епохою Константина. Ясна річ, що християни збирались на молитву і молились разом, та все ж про структуроване, під проводом єпископа щоденне богослужіння годі знайти чітку інформацію. Християни молились щонайменше зранку і увечері, більш ревні – також о третій, шостій, дев'ятій годині та опівночі, і навіть це не було практикою, яку завжди і всюди вітали.

Те саме можна сказати і про богословські основи спільної молитви. Інтерпретації окремих молитовних годин (часів) були різними у різних частинах тодішнього християнського світу. Вже у III столітті зустрічаються спроби творити певні богослужбові структури, як наприклад у Іполита Римського (†236), та все ж щодо структур ранішнього богослужіння знайти якусь більш-менш чітку картину практично неможливо. Олександр Лінгас вказує на те, що у цей час творяться богословські підвалини майбутніх структур вечірнього та ранішнього богослужіння, і визначальною в них є символіка світла.

Такий розвиток, очевидно, відбувався досить швидко, оскільки ще до прийняття едикту про релігійну терпимість 312 року викристалізовується відомий на сьогодні перелік щоденних богослужінь. На основі відомих нам джерел досить важко сказати, як це сталося. При цьому слід брати до уваги, що документи не конче відображають реальну картину, часто – лише бажання автора бачити те, що він описує.

Темою підрозділу 2.2 – Спільнотне богослужіння наприкінці IV століття – є зміни богослужбової практики Церкви у контексті прихильності до неї Візантійської імперії.

Літургія IV століття зазнала багато змін. Із переслідуваної Церква стала дозволеною, а згодом і домінуючою спільнотою. Для членів Церкви молитовні зібрання стали чимось само собою зрозумілим. Перед спільнотами, в яких значно зросла кількість вірних, постала проблема їх участі у богослужіннях, що викликало потребу в структуризації та пошукові богословських підстав основних щоденних молитовних зібрань. Зміни торкнулися багатьох аспектів церковного життя – від сакральної архітектури до сакрального одягу та богослужбових структур. З цього часу можна говорити про щоденне спільнотне богослужіння.

У цей період формується т.зв. катедральний обряд. У візантійській традиції його початки були закладені у двох важливих центрах тодішнього християнства – Єрусалимі та Константинополі. Маєстат імперської столиці, Константинополя, та акцентуалізація на місцях перебування Ісуса Христа стали визначальними для богослов'я і структур цих християнських центрів.

У джерелах з IV століття можна знайти вже чітко сформоване богослужбове життя окремих спільнот під проводом єпископа, який, правдоподібно, щоденно молився з вірними, дотримуючись певних сталих структур.

Швидкому розвитку богослужбових структур сприяло античне розуміння богослужіння, згідно з яким важливу роль відігравала форма богослужіння, а не лише факт молитви священника Богові.

У IV столітті, поряд з катедральним обрядом християнської ранішньої молитви, розвинувся й монаший, зі своїми, у певному розумінні ідеалізованими уявленнями про молитву. Для нашого дослідження особливо цікавими є документи, що стосуються літургійного життя міських монастирів, які часто доповнюють втрачені або ж фрагментарні свідчення про катедральний чин, оскільки міські монастирі були залежними від єпископа.

Усі документи цього періоду можна розділити на дві групи: а) свідчення про ті чи інші богослужбові елементи у творах тогочасних християнських письменників; б) самі літургійні формуляри (молитви, псалми чи ектенійні структури окремих богослужінь), які дають уявлення про богослужбове життя Церкви чи церковної спільноти. До них, передусім, належать: опис єрусалимських богослужінь, зроблений Етерією (382-386 рр.), церковні правила (Апостольські постанови з IV століття, *Testamentum Domini* з III-V століття) та монаші правила Василя Кесарійського, а також твір *De virginitate*, що його приписують Атанасієві Александрійському.

Документи, що стосуються літургійних структур, зосереджені у трьох важливих для історії візантійського богослужіння центрах християнства – Кесарії Кападокійській, Антіохії (та літургійно залежному від неї Константинополі) і в Єрусалимі. На жаль, більшість документів літургійного життя Константинополя до VIII ст. втрачено в період іконоборства.

Хоч із доступних нам документів немає змоги відтворити цілісну картину літургійного життя цієї епохи, на підставі детального вивчення наявних документів у цьому розділі сформульовано певні підсумки:

- На основі джерел IV століття неможливо чітко розрізнити богослужіння катедральних храмів та богослужіння монаших спільнот. Монахи брали участь у богослужіннях катедральних церков. Єпископами катедральних церков ставали монахи.

- Розвиток псалмодії відбувався паралельно у монастирях та в парохіяльних церквах, тому навряд чи є підстави стверджувати, як це робили дотепер, що псалмодія становить вступний блок перед богослужінням і походить виключно з монашого правила. Натомість можна спостерегти паралельний розвиток – у монастирях та парохіяльних церквах – практики додавання псалмодії як певного роду

“покаянного” елементу перед богослужінням, як очищення перед ранковою прославою Бога. Таке покаянне богослужіння у Неокесарії могло мати вигляд прошень.

- Утрєня складалася з: “прославної” частини (пісні та гимни), прошень (правдоподібно, у вигляді ектеній) та благодарення. До прославної частини з певністю належить псалом 62, пісня Даниїла (Дан 3) та славослов'я.

- Можна простежити два типи ранішнього благодарення. По-перше, воно може відповідати антиохійському анафоральному типу. Другий тип благодарення відповідає заступницькій молитві та благословенню, взірцем для якого стала практика старозавітного ерусалимського храму, де первосвященик у святая святих молився за народ і благословляв його наприкінці молитви. Ці два типи молитов відрізняються й за змістом: анафоральний тип має спасительно-есхатологічний характер, а в благодарній молитві *Апостольських постанов* виступають швидше креатологічно-благодарні мотиви.

- Ранішнє богослужіння початково розуміли як святкування Воскресіння Христа, отож воно стояло у спасительно-есхатологічному колі (пригадування Христової смерті та воскресіння) денних молитов (3-ої, 6-ої та 9-ої годин), які були молитовними часами з огляду на те, що в ці години, відповідно з описом у Євангелії від Марка, страждав Ісус.

- Вже наприкінці IV століття стається певна богословська та структурна дезінтеграція ранішнього богослужіння. Передовсім відбувається скорочення прославної частини богослужіння, з іншого боку – про воскресіння Христа згадують лише на недільній утрєні.

У *третьому розділі* – **Часослов св. Софії у Константинополі** – розглянуто щоденну богослужбову практику Константинополя до турецького завоювання.

Підрозділ 3.1 – **Сучасний стан дослідження** – є бібліографічною довідкою про стан досліджень давньої богослужбової практики Константинополя, які стикаються з проблемою відсутності джерел до іконоборчого періоду. Перша богослужбова книга, котра засвідчує літургію Константинополя, – Барберинівський молитвослов №336 – походить із VIII століття. Хоч катедральна молитовна практика Константинополя вивчена достатньо добре, багато питань залишаються відкритими. Серед них одним із найважливіших є питання походження цього типу богослужінь, про що існують дві основні теорії – Хуана Матеоса та Олексія Дмитрієвського. Згідно з першою, бого-

служіння Константинопольської катедри походить з Антіохії, а згідно з другою – з Єрусалиму.

У *підрозділі 3.2 – Молитовний цикл у св. Софії* – описано доbove коло богослужінь Константинопольської катедри, яке, згідно з найдавнішими молитвословами, складається з шести богослужбових часів. Вечірня і утрєня, що їх Арранц у своїх дослідженнях окреслює як “великі часи”, становлять центр щоденної спільнотної молитви. Ці два богослужіння, разом з опівнічною молитвою, засвідчені вже у *Codex Iustinianus* – збірці правових документів, виданих імператором Юстиніаном I (†565), яка включала також розпорядження попередніх імператорів щодо молитовних обов’язків кліриків столиці. Крім великих часів, були “малі часи”, до яких належали опівнічна молитва, третій, шостий і дев’ятий часи.

У *підрозділі 3.3 – Структура великих часів св. Софії* – проаналізовано літургійні структури вечірні та утрєні в катедральній традиції Константинополя у порівнянні їх з давніми єрусалимськими структурами.

Із поданої у дослідженні таблиці видно, що утрєні Єрусалиму та Константинополя мають у структурі багато спільного. Вечірня та утрєня складаються з логічно цілісних частин, умовно розмежованих входами єпископа, якими розпочинається кожна нова частина богослужіння.

Псалмодія у притворі носить характер приготування. Згідно з Етерією, на цьому етапі богослужіння єпископ взагалі ще не був присутній. Центральною темою другої частини є прослава; вона становить основу богослужіння. У третій частині церква заступається перед Богом за народ і його благословляє.

Підрозділ 3.4 – Богословські аспекти у структурі молитовних часів – присвячений розглядові богословського підґрунтя структури великих часів у богослужінні Константинополя.

На формування богословських основ богослужіння Константинополя – столиці Візантійської імперії – вплинуло те, що імперію розуміли як християнську, покликану уособлювати біблійне Царство Боже на землі. Про це свідчить заклик вірних до молитви, яким розпочиналося кожне богослужіння.

Основні щоденні богослужіння побудовані таким чином, щоб Церква могла досвідчити всю історію спасіння – від сотворення до есхатологічного завершення. У притворі співали вісім антифонів – відгомін теми семиденного творіння, доповненого “восьмим днем” – днем відновлення цього творіння. Восьмий день бере свій початок

у Воплоченні і запечатується пасхальним таїнством. Саме тому, за Симеоном Солунським (†1429), при вході у храм співають пісню трьох отроків.

З входом у храм починається літургійна участь вірних у пасхальному таїнстві – вони співають три малі антифони. Важливою особливістю цієї частини богослужіння було перебування кліру разом з вірними у межах єдиного літургійного простору.

Під спів Трисвятого літурги входять у святиню, відкриваючи тим прохальну частину богослужіння. У цій процесії вірні переживали Церкву як поєднану з ангельськими хорами у прохальній молитві за світ. Цей вхід, згідно з о. Олександром Шмеманом, є образом входу у Царство Боже. Таким чином, у третій частині вірні літургійно беруть участь у есхатологічній дійсності спасіння.

Предметом висвітлення у *підрозділі 3.5 – Структурні проблеми утрени* – є логіка структури ранішнього богослужіння та його змістове наповнення. Особливо складних пояснень вимагає структура другої частини богослужіння. У порівнянні з вечірнею, де все побудовано дуже логічно і не потребує особливих пояснень, утрени виглядає надто складною.

Дослідження окремих елементів утрени дає підстави для наступних висновків:

- Часослов Константинополя розвинувся під сильним впливом катедрального богослужіння Єрусалиму;
- На час, коли постали відомі нам формуляри, утрени у своєму початковому вигляді перестала існувати у Єрусалимській традиції. Замість неї витворилось воскресне чування.

Константинопольська катедральна утрени, правдоподібно, походить від монастирської. А оскільки монастирська утрени загалом була простішою і не передбачала процесій, така адаптація призвела до виникнення численних невідповідностей між змістом і структурою цього богослужіння.

Четвертий розділ – Часослов у Палестині та Єрусалимі за описом ігуменів Йоана та Софронія – присвячено аналізу складного документа, який описує недільне богослужіння синайського старця Ніла та враження двох ігуменів з Єрусалиму від цього богослужіння.

Підрозділ 4.1 – Датування та автор опису. Вже Михайло Скабланович бачив проблему цього тексту в тому, що описувані в ньому особи жили в різні епохи: ігумени Іван Мосх і Софроній Єрусалимський.

лимський – на початку VII століття, а старець Ніл, який, правдоподібно, є Нілом Синайським, – у V столітті.

Цей опис цікавий тим, що відображене в ньому літургійне життя VII століття зберігає сліди давніших практик. Різне вживання термінів – таких, як “катизма”, “тропар”, “міжпісення” – може вказувати на те, що цей опис не є цілісною розповіддю, а його різні частини походять із різних епох.

Основним завданням опису не було висвітлення структури богослужіння. Метою автора було виправдати відсутність церковної поезії у богослужбовій практиці монахів. Можливо, цей текст мав служити повчанням для молодих монахів, які вбачали у цьому відступ від церковних традицій. Жанр подібних апологій існував у період розквіту єгипетського та палестинського монашества.

У *підрозділі 4.2 – “Опис”* – йдеться про його основні особливості.

Опис елементів ранішнього богослужіння подано у цьому документі тричі. Спочатку описано богослужіння старця Ніла – так, як його пережили ігумени. Тоді наголошено на відсутності у ньому певних гимнографічних елементів, що ігумени розцінювали як відхід від традиції. Далі слідує апологія Ніла.

Проблематичність цих описів полягає у термінологічній та структурній мішанині – складається враження, що співрозмовники не чують одне одного і просто описують богослужіння, які вони знають. Описані у цих трьох оповідях структури богослужіння відносяться, відповідно, до трьох різних епох – IV, VII, та VIII-IX століть. Підсумки спостережень представлено у порівняльній таблиці.

Підрозділ 4.3 – Літургійні структури “Опису” – присвячено окремим літургійним структурам, наведеним у описі, що дало змогу зробити наступні висновки про структуру утрени у VII столітті:

- Палестинська утренья у своїй початковій формі належить до традиції Єрусалимського катедрального богослужіння, що складалось із ранкової псалмодії (Шестипсалм’я), трьох сідальних-антифонів (“Бог Господь”, “Пісня трьох отроків” та “Всяке дихання”) та піснеспіву “Слава во вишніх Богу” і, правдоподібно, завершувалась прошеннями та благословенням.

- Змішання щоденного та святкового богослужіння привело до того, що початкова утренья увібрала в себе обряд чування, який потрапив між перший та другий антифон утрени. Це змішання могло статися, як зауважив Рольф Церфас, вже у V столітті. Спроби повернутися до триантифонної структури привели до змішання літургійних

елементів (пісню отроків поділили на дві пісні, додали пісню Богородиці).

- У анахоретському монашестві Палестини, яке не прийняло церковної поезії, богослужбові форми розвивались у напрямі збільшення кількості псалмів і витіснення антифонної псалмодії. Слів псалмів замінили їх рецитунням у звичайній послідовності.

- Цей розвиток, очевидно, відбувся перед VII століттям, бо, хоча зародки дев'яти пісень канону вже присутні у анахоретському богослужінні, лише три пісні з дев'яти (правдоподібно, ще як антифони) носять гимнографічний характер).

П'ятий розділ – Походження сучасних богослужбових форм – аналізує завершальну епоху формування сучасного богослужіння. Два підрозділи присвячені аналізу літургійних форм єрусалимської та константинопольської міських монаших традицій у IX-XI століттях.

У підрозділі 5.1 – Генеалогія у передмові типікону – зроблено спробу перевірити традиційні уявлення про походження сучасних богослужінь, про міру і послідовність впливу на формування богослужінь різних церковних осередків. Серед інших типікон нав'язує до єрусалимської традиції, тому природньо є проаналізувати найдавніші доступні джерела.

Наступне після опису Етерії джерело (опис Етерії дає змогу судити лише про зовнішній вигляд богослужінь) походить із часу після перського завоювання. Найдавнішим з них є, правдоподібно, Святогробський єрусалимський типікон. Згідно з даними цього типікону, єрусалимська Церква IX-X століття мала досить свободи для того, щоб розвинути своє богослужбове життя. Катедральне літургійне життя під проводом патріарха було тісно пов'язане із богослужбовим життям Святогробського монастиря. Описи богослужінь у цьому типіконі багато в чому збігаються з описами Етерії з IV століття. Це означає, що єрусалимській Церкві, незважаючи на зруйнування, вдалося зберегти тяглість своєї літургійної традиції.

Святогробський єрусалимський типікон містить опис богослужінь Великого та Світлого тижнів (які в сучасній практиці належать до періоду тріоди). З огляду на це він заслуговує особливої уваги, оскільки ці богослужіння, згідно із законом Баумштарка, зберігають найдавніші богослужбові чини.

У підрозділі 5.2 – Остаточне омонашення візантійської традиції – представлено розвиток візантійського богослужіння у Кон-

стантинополі в поіконоборчу добу. Воно характеризується занепадом катедрального та розвитком монашого богослужіння. Монаше богослужіння було назагал простішим та яснішим, аніж богослужіння катедральних церков. Навіть якщо у ньому зберігалися елементи катедрального походження, зв'язок між ними часто був уже втрачений. Процесійність катедральної літургії і значення процесій для літургійного поєднання окремих частин катедрального богослужіння була непридатна для монастирського богослужіння, де більше уваги надавали рецитованню псалмів та покаянному характерові піснеспівів. Оскільки процесійність більше не підтримувалась, ті частини богослужіння, що були пов'язані з процесіями, переосмислювались і часом набували значення, протилежного до первісного.

Особливо активними були монахи студійського монастиря, найдавніший богослужбовий устав яких зберігся лише у слов'янських перекладах. Порівнявши обряди недільної утрени у типіконі студитів та у тріоді церкви Воскресіння, можна виявити парадигми змін окремих обрядів.

Характерною рисою студійських богослужінь стала відсутність процесій, котрі позначали кінець однієї та початок іншої частини богослужіння. Катедральний обряд читання євангелія та монаше покаянне богослужіння, чітко розрізнені у Святогробському типіконі, в обряді студитів зростаються в єдиний обряд. Антифони редукуються до двох псалмічних віршів.

Піснеспіви, які мали б супроводжувати читання євангелія, відділяються одне від одного частинами покаянного богослужіння. Псалом 50 набуває певної самостійності і не мислиться вже у контексті покаянного богослужіння. Всі ці зміни провадять до занепаду утрени як спільнотного богослужіння парохіяльних чи катедральних церков і роблять його все більш заплутаною збіркою випадково поєднаних піснеспівів.

Шостий розділ – Богослужбове відновлення у XX столітті – спроби реформ часослова у східнослов'янських Церквах візантійського обряду – представляє кілька реформ у Церквах візантійської традиції.

Підрозділ 6.1 – Вступні завваги – впроваджує у проблематику реформування богослужінь у східнослов'янських Церквах перед XX століттям. Встановлення такого часового рубежу пояснюється тим, що до того часу реформи відбувалися на площині виправлення літургійних книг.

Перші дискусії щодо обрядових питань сягають XII століття. У листі Кирика до єпископа описано суперечності у літургійному житті Церкви, які зауважив цей, без сумніву, побожний і ревний християнин.

Митрополит київський Кипріян (1389-1406) виявляв дещо більше, ніж інші церковні достойники, зацікавлення літургійним життям. Він поставив собі за мету ввести літургійну однозгідність, запозичивши тогочасний обряд константинопольської Церкви, а для цього власноручно переписав “з правильних рукописів” “правильну”, на його думку, літургію Константинополя. Плоди праці митрополита Кипріяна не були достойно оцінені його наступником Фотієм (1408-1431), який теж прагнув відновити “літургійні славослів’я за приписами святих синодів”.

У 1612–1619 роках знову наголошується потреба перегляду літургійних книг, у яких було зауважено явні помилки – і уставні, і текстуальні. В результаті, працю двох ентузіастів було засуджено як ересь. Наступними були реформи митрополита Петра Могили (1633-1646) та патріарха Нікона (1652-1658), про які вже написано немало історичних та літургійних досліджень.

Проблемним місцем усіх цих оновлень, за Дмитрієвським, була методологія. Всі хотіли оновлювати за тогочасними “добрими” зразками літургійної традиції грецької Церкви, а вона сама у той час не знала, які з її зразків є “добрими” і “сучасними”.

Підрозділ 6.2 – Літургійний рух у Росії у XX столітті – описує розвиток зацікавлення літургійною традицією у Російській імперії.

Серйозна підготовча робота до літургійної реформи почалась на початку XIX століття діяльністю професорів Московської духовної академії Олександра Горського (1812-1875) та Капітона Невоструєва (1815-1872), які зробили спробу описати рукописний фонд синодальної бібліотеки в Москві. Їх працю продовжили Микола Красносельцев (1845-1898), Олексій Дмитрієвський (1856-1929), Іван Карабінов (1878-1937), Борис Тураєв (1868-1920), Михайло Скабалланович (1871-1931) та ін.

Їх дослідження охоплювали як історію, так і богослов’я літургії. Особливо велику увагу присвячували описам та виданню літургійних рукописів для наступних богословських досліджень. Праця цих, без сумніву, великих людей була зосереджена довкола літургійного життя православної Церкви і церков інших християнських традицій. Вражає, з якою швидкістю перекладались та досліджувались щойно відкриті західними науковцями документи ранньої Церкви.

Вся ця праця породила цілий рух, подібний до літургійного руху у західній Церкві, і спричинилась до ініціювання православного собору, який мав відбутись у 1918 р.

На передсоборових зібраннях, серед інших, обговорювались проблеми:

- літургійної мови;
- монашого походження сучасного уставу літургійного дня;
- незрозумілості літургійних структур і формулювань;
- відповідного часу літургійних богослужінь (утрення – зранку, вечірня – ввечері);
- потреби дієвої участі вірних у богослужінні;
- псалмів та богослужбових текстів, що містять прокляття;
- відсутності власної літургійної творчості.
- Пропонувались такі розв'язки:
 - переклад всіх чи частини текстів російською мовою;
 - спрощення структури богослужінь;
 - відновлення парохіяльного типу богослужінь;
 - впровадження простішого, студійського типікону;
 - видалення невідповідної псалтирної та літургійної поезії;
 - творення нових богослужбових текстів.

Якщо придивитись до цих пропозицій, можна без великого труду побачити аналогію з директивами Другого Ватиканського собору щодо літургійної реформи в західній Церкві, а можливо, навіть ще радикальніші ідеї.

Основним принципом більшості цих пропозицій було повернення до джерел – чи то давнього катедрального богослужіння, котре прожило на Русі досить недовго і лише у великих містах, чи до простішого, монашого богослужіння студійського уставу, яке переважало на слов'янських землях аж до XV століття.

Жовтнева революція 1917 року перешкодила впровадженню цих змін. Лише тепер у РПЦ ожило зацікавлення реформою богослужбового життя Церкви.

Підрозділ 6.3 – Спроби оновлення в Українській Греко-Католицькій Церкві – висвітлює заходи з оновлення літургійної традиції в УГКЦ у 30-і роках ХХ століття.

Спроби літургійного оновлення УГКЦ в 1930-і роки відбувалися у перспективі очищення від латинізації та апології візантинізації – з цього питання тривала дискусія між митрополитом Андреем Шептицьким (1865-1944) та його опонентами – єпископами Григорієм Хомишиним (1867-1947) і Йосифом Коциловським (1876-1947).

Розгляд літургійних питань на синодах УГКЦ в 1927-1933 роках не приніс практичних результатів. Питання літургійного оновлення не було погоджене у самій УГКЦ і обов'язковим для неї врешті-решт стало Римське (Гроттаферрата) видання часослова, який великою мірою взорується на часослов для вірних синодальної традиції.

Кирило Королевський у дев'яти пунктах підсумував критерії літургійного оновлення УГКЦ, випрацювані на синодах, з яких чітко видно, що основним принципом цього оновлення є принцип повернення до джерел.

Зокрема, наголошувалось на:

- поверненні до богослужбових практик періоду перед Берестейською унією 1596 р.;
- збереженні тих богослужбових обрядів, які є спільними для церков візантійської традиції;
- збереженні цінних етнічних обрядів;
- усуненні накиннутих латинських практик, невластивих візантійській традиції;
- обережному проведенні реформи богослужбових обрядів та ін.

Підрозділ 6.4 – Спроби оновлення в Українській Лютеранській Церкві візантійського обряду. У 30-і роки ХХ століття на Галичині та Волині виникла Українська Лютеранська Церква візантійського обряду. Саме вона і втілила багато пропозицій, висловлених у передсоборових дискусіях РПЦ – так знайшли застосування напрацювання російських літургістів, хоч і не у їх власній Церкві. Службник УЛЦ, опублікований у 1933 році, містить чин вечірні, структуру якого було пристосовано для кращої участі у ній вірних.

Основними особливостями реформи вечірнього богослужіння УЛЦ є:

- переклад вечірні народною мовою;
- спрощення структури за рахунок вилучення молитов предстоятеля та змінних піснеспівів монашого походження;
- включення у структуру вечірні регулярного читання зі Святого Письма;
- включення україномовної літургійної поезії, запозиченої із Богогласника.

Основними позитивами цієї реформи візантійського часослова слід вважати:

- звільнення богослужіння від зайвих повторень;
- при збереженні основної структури вечірні є місце для евологічних та піснетворчих новотворів.

У німецькомовному виданні Молитвослова УЛЦ у 2006 році можна спостерегти врахування джерелознавчих досліджень, зроблених сучасними науковцями, такими як Хуан Матеос, Мігель Арранц, Роберт Тафт та Габріеле Вінклер, а також вплив інших сучасних реформ візантійського часослова в американських монаших спільнотах Новий Скит (*New Skete*) та Преображення Господнього (*Holy Transfiguration Monastery*).

Основні зміни вечірні:

- обмеження групи псалмів 140, 141, 116 лише до одного псалма, відповідно до давньої катедральної традиції; псалми 141 та 116 передбачені як додаткові;
- поєднання піснеспіву “Світло тихе” з обрядом запалення світла;
- додавання піснеспіву з Апостольських конституцій;
- зменшення числа пісень Богогласника;
- додавання кількох молитов предстоятеля.

Подібні принципи реформування були застосовані і до ранішнього богослужіння, яке з невідомих причин відсутнє у Служебнику 1930 року.

Сьомий розділ – Спроба реформи – крок назад чи крок вперед? – представляє підсумки роботи та формулює можливі шляхи відновлення ранішнього богослужіння як молитви спільноти.

У підрозділі 7.1 – Богословські мотиви утрени – вказано на богословські основи ранішнього богослужіння ранньої Церкви. Документи і традиція Церкви дають підстави визначити основні богословські аспекти утрени. Ними є святкування:

- Слова Божого;
- спасительної історії Христа;
- есхатологічного очікування.

Усі ці аспекти відображені в тих чи тих частинах сучасної візантійської утрени і можуть бути плідними для молільників, якщо їх творчо осмислити та окреслити в нових богослужбових структурах.

Підрозділ 7.2 – Утрени як літургія спільноти – вказує на підвалини спільнотного богослужіння. Зокрема, особливу увагу приділено ролі предстоятеля, дещо занедбаній у сучасній літургійній практиці. Іншим аспектом, необхідним для спільнотного богослужіння, є активна участь спільноти. Богослужіння створені для того, щоб кожен міг знайти своє місце у літургійному святкуванні. Саме відчуття

спільнотності під час богослужіння творить із спільнотного богослужіння літургію спільноти.

Підрозділ 7.3 – Структури утрени – є спробою конкретного застосування принципів, описаних у підрозділах 7.1 та 7.2, до ранішнього богослужіння візантійської традиції. Запропоновано структури щоденного та святкового ранішнього богослужіння.

ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Структурний аналіз сучасної утрени візантійського обряду дає підстави для наступних висновків.

1. Утрени візантійського обряду складається з елементів, які походять із різних джерел – почасти зі спільнотної молитви християнських катедральних храмів, почасти – з монашого правила. Деякі елементи утрени навіть не належать до питомого ранішнього богослужіння; навіть більше: можна нарахувати мінімум шість, а то й сім логічних богословських одиниць, які початково творили окремі молитовні структури. Ця історично витворена, дуже складна структура, без богословських та історико-літургійних знань не зрозуміла навіть служителів, робить богослужіння утрени заледве прийнятним для спільнотного формату. Відновити це богослужіння як спільнотне зможе така його реформа, яка зробить зрозумілим і явним початковий зміст і сенс кожного обрядового жесту; водночас така реформа потребує глибокого знання і розуміння цих історично створених структур.

2. Вже у IV столітті перебіг ранішньої молитви Церкви був сталим, хоч і не всюди однаковим. Попри ці різниці скристалізувалася певна основоположна тричастинна структура (прославна частина, прошення і благодарення), яка є стрижнем ранішнього богослужіння.

3. Дуже важливим для розвитку візантійської літургійної традиції є катедральний обряд церкви св. Софії у Константинополі. На літургію столичної церкви, своєю чергою, впливала катедральна літургія Єрусалиму; це видно із порівняння відповідних богослужбових структур, особливо структур вечірні.

4. Розвиток єрусалимської літургії пережив глибоку кризу внаслідок перського завоювання у 614 році, коли літургійне життя Єрусалиму суттєво занепало. За тим настав “літургійний ренесанс”, у якому важливу роль відіграла богословська школа Йоана

Дамаскина та монастиря св. Сави у Палестині. Катедральний обряд все ще міг знайти власне місце і сенс у переважно монашому літургійному благочесті. Поіконоборча доба у Константинополі, на томість, характеризується повним занепадом катедрального богослужіння.

5. При християнізації східнослов'янських земель орієнтація на Візантійську імперію відіграла дуже важливу роль. З християнством Русь перейняла і візантійську літургію Константинополя X століття. Але вже два століття по тому було чути перші голоси нерозуміння літургійних обрядів. Намагання єпископів покращити стан літургійного благочестя можна простежити, починаючи від XIV століття. Всі вони орієнтувались на константинопольську традицію свого часу, але мало чим допомогли розвиткові спільнотного богослужіння.

6. Аж у XIX-XX століттях розпочалося систематичне дослідження історичних, богословських та пасторальних аспектів літургії. При підготовці до синоду РПЦ 1918 року інтенсивно опрацьовувались такі літургійні питання, як: народна мова, активна участь вірних у богослужінні, просторове відокремлення кліру і вірних та монаше походження певних елементів богослужіння.

7. В Українській Греко-Католицькій Церкві на заході України також відчувалась потреба оновлення богослужбових обрядів. Літургійний рух на Західній Україні у 30-х роках XX століття каталізував створення Української Лютеранської Церкви візантійського обряду. Богослужбові обряди цієї церкви особливо орієнтовані на участь вірних у богослужінні.

8. Реформа богослужбових обрядів не є кроком назад, а завжди – кроком назустріч викликам часу. Це не означає, що при реформуванні не повинні бути досліджені історичне та богословське підґрунтя актуальних богослужінь. Ці богослужіння виконали свою важливу місію для людства і сьогодні можуть стати здоровим дороговказом для кращого служіння.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Die Reform des Stundengebets in der griechisch-katholischen Kirche der Ukraine unter besonderer Berücksichtigung der Vesper. Köln: Patristisches Zentrum Koinonia-Oriens, 2007. – 94 s.

2. Формування та значення окремих частин вечірні. Богословія. – Львів, 2005. – № 69. – С. 43-66.

АНОТАЦІЯ

Рудейко В. П. Дослідження з історії візантійської утрени та її значення як спільнотного богослужіння. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора богослов'я в галузі літургійних наук. Католицький університет Айхштет-Інгольштат. – Айхштет, Німеччина, 2008.

В дисертації зроблено історично-критичний аналіз розвитку літургійних структур ранішнього богослужіння у візантійській традиції. Завдяки використанню доступного сучасній науці джерельного матеріалу реконструйовано початкові обряди, які лягли в основу сучасної візантійської утрени. З особливою увагою досліджено джерела утрени як спільнотного богослужіння. Глибшому розумінню структурних змін у процесі розвитку ранішнього богослужіння також сприяв розгляд їх на тлі богословських та культурних змін, які мали на це вплив. Цей методологічний принцип допомагає визначити шляхи розвитку богослужіння візантійської традиції і може стати корисним для розуміння та формування сучасних богослужбових структур.

Було приділено увагу також ідентифікації богослужіння, яке у сучасній практиці візантійської традиції називається великим повечір'ям, сформульовано нову теорію походження богослужіння першого часу у візантійській традиції та відтворено кілька первісних обрядів, що лягли в основу сучасної утрени.

Ключові слова: історія Церкви, візантиністика, богослужіння, утрени, літургія, богослов'я.

АННОТАЦИЯ

Рудейко В. П. Исследования по истории византийской утрани и ее значения как общинного богослужения. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора богословия в области литургических наук. Католический университет Айхштет-Ингольштат. – Айхштет, Германия, 2008.

В диссертации осуществлен историко-критический анализ развития литургических структур утреннего богослужения византийской традиции. С помощью доступных современной науке источников осуществлена попытка реконструкции изначальных обрядов, которые легли в основу современной византийской утрани. Особое внимание уделено исследованию источников утрани как общинного богослужения. Более глубокому пониманию структурных изменений в процессе развития утреннего богослужения способствовало рассмотрение их на фоне богословских и культурных изменений, имеющих на них влияние. Указанный методологический прием полезен при исследовании путей развития богослужения византийской традиции, а также при формировании современных богослужебных структур.

Особенное внимание уделено идентификации богослужения, известного в современной практике византийской традиции как великое повечерие, предложено новую теорию происхождения богослужения первого часа в византийской традиции и реконструировано несколько изначальных, базовых для современной утрани, обрядов.

Ключевые слова: история Церкви, византистика, богослужение, утрани, литургия, богословие.

SUMMARY

Rudeyko V. Research on the History of Byzantine Matins and Its Meaning as a Communal Worship). – Manuscript.

Dissertation for getting scientific degree of Doctor of Theology in the speciality Liturgical Studies. Catholic University Eichstätt–Inholshtat. – Eichstätt, Germany, 2008.

In a thesis is done a historical-critical analysis of the liturgical structures of the morning worship in the Byzantine tradition. Using accessible for modern science source material, the initial attempt was undertaking to

reconstruct the rites, which formed the basis for modern Byzantine Matins. Special attention was given to the research of the sources of Matins, as communal worship. To understand the structural changes in the development process of morning worship the theological and cultural changes that have affected the structure of this service also were examined. This methodological example is intended to indicate ways of worship and Byzantine traditions and can be useful for understanding and development of contemporary liturgical structures.

Particular attention was also paid to the identification of worship, which in modern Byzantine tradition is known as the Great Compline, formulated a new theory of the origin of the First Hour Prayer in the Byzantine tradition as well as to reconstruct some original ceremonies, which formed the basis of modern Matins.

Key words: history of the church, Byzantine, church service, matins, liturgy, theology.

